

UDK 930.23 : 930.22
Pregledni članak

Odgovor na napis Anta Milušića "U povodu najnovije zbirke dokumenata o Jugoslaviji"
(*Branko Petranović i Momčilo Zečević, Jugoslavija 1918—1984, IRO "Rad", Beograd 1985*)

BRANKO PETRANOVIĆ

Filozofski fakultet, Beograd, SFRJ

MOMČILO ZEČEVIĆ

Institut za suvremenu istoriju, Beograd, SFRJ

Kritičar je iscrpno, na tri stranice štampanog teksta (83—85), izneo motive autora, načela na kojima zbirka počiva, metodološku orijentaciju priređivača i primenjena metodska rešenja u objavljivanju dokumenata. Ima u tom opštem prilazu Milušića nekoliko uzgrednih, nerazvijenih rezervi ili iščudavanja o kojima bismo najpre kazali nekoliko reči.

A. Milušić je reči priređivača kako su svesni opasnosti da im se može pripisati tendencioznost ili jednostranost pri izboru građe označio kao »prilično neuobičajenu« pojavu. Sa tim se ne bismo složili, pre svega, jer su danas retki pokušaji opštejugoslovenske prezentacije dokumenata; da je stvaralačka klima poslednjih godina karakteristična po velikoj osetljivosti i politizaciji istorije; da se oko značaja i proporcija pojedinih događaja stručnjaci ne slažu; da zbirka nije mogla prekoračivati zadati obim, ionako već premašen. Priređivači nisu mogli da ne izraze uverenje da su radili u skladu sa zakonom struke, jer su nastojali da samo njima budu rukovođeni. Kritičar ima pravo da u pomenutu inspiraciju priređivača ne veruje, te da pomenuti iskaz označi kao »deklaraciju«, bez važnosti, ignorišući takođe ograde priređivača u Predgovoru zbirke, sve dok to ne bude činjenično i kritički provereno i potvrđeno. Da i sami priređivači nisu apsolutizirali svoj stav (»deklaraciju«) najbolje govore ograde u Predgovoru i skupovi stručnjaka čijem je strogom kritičkom sudu ona bila izložena, i u Beogradu, i u Zagrebu, i Novom Sadu. Ne bismo pominjali ocene u dnevnoj štampi, pa čak ni one u stručnoj periodici. Sa tog stanovišta i konstatacija Milušića da ju je recenzirao samo jedan stručnjak (prof. Č. Popov; određen procenom izdavača o ekonomisanju vremenom, nezavisno od volje priređivača), što je zakonom dozvoljeno, gubi na vrednosti, baš zbog širokoga kritičkog pretresa kroz koji je zbirka prošla ove dve godine. Računali smo i dalje računamo da taj kritički postupak još nije okončan. Priređivači su se trudili da čuju što više stručnih mišljenja koja su im mogla biti korisna u smislu još većeg usredsređivanja pažnje na najznačajnije procese koji su karakterisali razvitak Jugoslavije po-

slednjih sedam decenija, pa samim tim i proveravanja svojih konceptijsko-metodoloških rešenja. Na dosadašnjim stručnim razgovorima knjiga nije bila osporena, iako nije ostala neranjiva u pitanjima istorije radničkog pokreta, nacionalne politike KPJ između dva rata, odnosa između komunističke i građanske komponente, načina publikovanja pojedinih ratnih dokumenata itd. Za priređivače su ove primedbe, naravno one koje su se mogle usvojiti, dobrodošle kao pomoć pri eventualnom izdavanju drugog izdanja ove »najnovije zbirke«, kako je naziva Milušić. Jedan od priređivača (B. Petranović) nije koautorski radio sa M. Zečevićem sem na kritikovanoj knjizi, a nije ni »najnovija«, jer je prvo navedeni priređivač sa Sl. Nešovićem posle ove zbirke objavio još jednu posvećenu Jugoslaviji kao članici antifašističke koalicije u drugom svetskom ratu (Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941—1945, Beograd 1985).

Za čitaoce zbirke ukazivanje na merila objavljivanja dokumenata nije očigledno, kao što bi se moglo misliti na osnovu pisanja A. Milušića, »autorska garancija da njihovu zbirku mogu prihvatiti s pouzdanjem u pogledu stručnosti i kvaliteta obrade dokumenata«, već samo uobičajeni put obaveštavanja o načinu na koji su priređivači radili.

Pominjući stasavanje mlađih generacija i njihovu potrebu da se što više i bolje informišu o našoj savremenoj istoriji, priređivači su hteli da naglase da istorija nije samo društvena nauka već i humanistička disciplina, čiji se vaspitni značaj ne može zapostavljati.

Iznošenjem stava da pomenuti izbor dokumenata može korisno poslužiti budućim ekonomskim, sociološkim i politikološkim istraživanjima, nije se podrazumevalo da zbirka sadrži relevantnu dokumentaciju za ove nauke u najužem značenju te reči, već da pomaže kompleksnijem sagledavanju budućih odnosa: da se predstavnici ovih nauka obaveste o viđenju istoričara; da podstakne, sa ostalim radovima istoriografskog karkatera, predstavnike ovih nauka da se više okrenu neposrednoj prošlosti savremenog društveno-političkog sistema; da skoro sedmodecenijski razvoj Jugoslavije omogućuje da se prate neke društveno-političke determinante našeg razvitka (civilizacijske, transformacije socijalnih struktura, način odlučivanja u političkom procesu, pojave povreda zakonitosti u šumi normativizma, itd.), koje istorijska nauka u dokumentarnom ili studijskom vidu ne može u celosti obuhvatiti.

A. Milušić nam prigovara što zbirka nema uvodne studije, čime je, po njemu, onemogućeno da se pojedini društveni i istorijski procesi prate i sagledaju u celini. Po njemu, takođe, ne može se videti kako te procese sagledavaju i ocenjuju priređivači, odnosno »autori« u kontinuitetu. Mislimo da naš kritičar gubi iz vida da pomenuti »nedostatak« nije nikakav klasični zahtev koji se mora ispuniti u svakom poslu. Znamo za zbornike i zbirke sa takvim prilazom, isto tako kao što ih je mnogo bez uvodne studije. Jedan od priređivača (B. Petranović) je u zborniku dokumenata »Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943—1945« (Zagreb 1981) imao studijski uvod, isto kao i u pomenutoj tematskoj zbirci »Jugoslavija i Ujedinjeni narodi 1941—1945.« u kojima je reč o užim pitanjima i kraćim vremenskim periodima. Uvodnu studiju u našoj zbirci zamenjuje tematsko-hronološka povezanost dokumenata sa više nego iscrpnim komentarima, koji su delom plod istraživačkog rezultata i samih priređivača. Prema tome, pretpostavljanje eksplicitne forme studijskog uvoda od kritičara stvar je njegovog ličnog afiniteta a ne imperativnog zah-

teva struke, ili obezvređivanja implicitne analize i kritičkih određenja priređivača u izgrađivanju opšte koncepcije (izborom dokumenata, uzročnim odnosima, komentarima u tekstu). Uvodna studija za kojom se pledira svakako bi mogla biti prostorno sužena, a za ovakvu vrstu univerzalne, opštejugoslovenske problematike, ona bi sažimanjima i izdvajanjima glavnih jezgara, osnovnih procesa, bitnih pojava izgubila na stručnosti pretvarajući se u naj-uopšteniji presek. Stoga smo se opredelili za prvo rešenje, i ostajemo uvereni da nismo pogrešili. Izdavanjem ovakve zbirke želeli smo da skrenemo pažnju na neophodnost proučavanja jugoslovenskih procesa koji se poslednjih godina zanemaruju na račun parcijalnih istorija, iako nam je poznato da mnogo neispitanih pojava nesumnjivo postoji. Naša zbirka stoga i jeste rad koji treba da skrene pažnju na potrebu praćenja jugoslovenskih procesa i da stavi javno do znanja koliko je historiografija o Jugoslaviji nepotpuno ili bar jednostrano razvijena. Gotovo da se ne usuđujemo da ukazujemo na te historiografske praznine. Uprkos njima, naše je stanovište da se preliminarnim sintezama i sličnim pokušajima kao ovom našom zbirkom ne može i ne sme stati, jer se uostalom od svake generacije posle izvesnog vremena razvitka historiografije zahteva uopštavanje na nivou tadašnjih znanja. Objektivnost se, pak, može iskazati a stručna pravila poštovati i pri ovakvom stanju historiografije o Jugoslaviji.

Naziv »izvorna studija«, koji očigledno zbunjuje našeg kritičara, mogao je samo upućivati — kao što i upućuje — na rad u kome dolazi do spoja i kombinacije dokumenata i naučnih komentara. Specifični karakter tematske zbirke nije mogao nikako voditi realizaciji studije u monografskom smislu reči. Zahtev kritičara ide u još jednom pravcu koji nije precizno razdvojen: davanjem bibliografije literature, na jednoj strani, što svakako nije bilo nadmet, a u drugom slučaju na prekor zbog nedostatka naučnog aparata u zbirci. U prvom, pa i u drugom slučaju, autor previda da su u Predgovoru navedeni naslovi korišćenih dela u najpretežnijem slučaju (od kojih neki imaju bogat naučni aparat), a da su priređivači navodili prilikom saopštavanja novih rezultata u napomenama autore sa ili bez bibliografskih oznaka na kojima su delom zasnivali svoju analizu. Kažemo namerno »delom«, jer su bavljenjem ovom problematikom uzimali u obzir i svoja saznanja iz istraživačkog rada, objavljena i neobjavljena, nastojeći da što samostalnije sintetizuju pomenuta iskustva. Priređivači, dakle, nisu pasivno presađivali tuđu literaturu već su je preuzimali na osnovu dopunskih analitičkih elemenata, kritičkog odnosa prema literaturi i usvojene koncepcije opštejugoslovenskog razvitka.

Našem kritičaru je ovaj opsežni prilaz, naoko objektivistički, bio neophodan da bi mogao izvesnim primerima, više nego malobrojnim u odnosu na celinu, i nekim opštijim istorijsko-političkim prosuđivanjima o širim celinama i globalnijim pojavama, izvesti zaključak — u suštini sveden na to da se merila i nastojanja priređivača ne mogu prihvatiti dok se otvoreni problemi naučnom kritikom i historiografski ne prevladaju.

»Na kraju bih konstatirao da unatoč velikom trudu priređivača uloženom u realizaciju tako zamašnog historiografskog pothvata (koji, inače, zaslužuje respektiranje od svakog tko može ocijeniti svu težinu tog posla) ova knjiga ne može zadovoljiti onim, na početku spomenutim, namjenama njezinih priređivača i autora sve dok problemi koje ona otvara (naročito oni koji se tiču

sagledavanja povijesnog procesa u Jugoslaviji 1918—1941. i u ratnom razdoblju) ne budu znanstvenom kritikom i historiografski prevladani« (str. 112). Pokušaćemo u odgovoru da obesnažimo Milušićevu završnu ocenu suštinski svedenu, bez obzira na tri umetnute »olakšavajuće« okolnosti priređivača (»veliki trud«, »zamašni historiografski pothvat«, zasluženo »respektiranje«), o neadekvatnosti »proklamovanih« ciljeva i ostvarenog rezultata.

Primedbe A. Milušića da je »[...] izostavljanjem dijela izvornog teksta i označavanjem Crnogorske narodne skupštine u Podgorici za 'Srpsku Narodnu skupštinu u Podgorici' bitno izmijenjen izvorni smisao teksta objavljenog dokumenta« (str. 87) sasvim je netačna. U ovom dokumentu koji smo doneli (str. 113) naslov glasi: »Odluka Velike Narodne skupštine u Crnoj Gori — Podgorica, 26/13 novembra 1918 — Odluka Velike narodne Skupštine Srpskog naroda u Crnoj Gori donijeta na sjednici od 13. nov. 1918 u Podgorici«. Isti je takav naslov i u zbirnkama građe: D. Janković — B. Krizman, Građa o stvaranju jugoslovenske države, II, Beograd 1964, str 655; F. Šišić, Dokumenti, str. 258, pa je u najmanju ruku nekorektno što »posrbļavanje« ovog dokumenta naš kritičar nama imputira. Očigledno se naš kritičar u ovom slučaju nije potrudio da provjeri svoje tvrdnje.

Činjenice o istupu S. Radića i postupku protiv njega koje F. Šišić opširnije navodi u svojoj zbirci dokumenata (str. 278), a zatim B. Krizman u svojim monografskim radovima do detalja osvetljava, poznate su i to je bio jedan od razloga što nisu posebno zvezdicom apostrofirane. Kuda bi nas kao priređivače odvelo da u *ovakvoj zbirci* zvezdicama obeležavamo slične detalje iz delatnosti ogromnog broja političkih ličnosti, pogotovu onih od manjeg značaja, kakav je S. Radić u vreme o kome je reč (novembar 1918) zaista i bio. Njegov politički uspon i značaj došli su tek kasnije do izražaja, što je vidljivo iz velikog broja dokumenata i komentara koji su o njemu i njegovoj stranci dati u prvom delu naše zbirke (str. 121—257). Tu su došla i do izražaja shvatanja S. Radića o ujedinjenju i uređenju jugoslovenske države. Smatramo ipak da se mogla označiti njegova apstinencija u delegaciji Narodnog vijeća SHS, ali tom »propustu« ne treba pridavati takav značaj na način na koji to čini naš kritičar. U drugom izdanju, ali ne pod posebnom zvezdicom, već u našem komentaru, pomenućemo i ovaj detalj.

Primedbom o izostavljanju uvodnog dela Uredbe o Banovini Hrvatskoj Milušić ne vodi računa (kao i na drugim mestima) da je zbirka kombinacija dokumenata i tekstuelnog komentara koji nadoknađuje ispušteno. Tako u napomeni br. 6 na str. 360 stoji: »Uredbu su doneli kraljevski namesnici, istog dana kada je zaključen Sporazum. Doneta je na osnovu člana 116. Ustava, koji je omogućavao Kruni da radi i mimo ustavnih rešenja u izvanrednim okolnostima [...]«. Primedba o izostavljanju nekih elemenata iz Hitlerove odluke o uništenju Jugoslavije kao države (403), čime se ne vide potencijalni saveznici Nemačke u napadu na Jugoslaviju, nadoknađena je napomenama 1, 2, 3 i 4, u kojima se govori o teritorijalnim kompenzacijama za pomoć u napadu na Jugoslaviju (str. 403—405). Priređivači su radi predistorije stvaranja NDH istakli deo izvora koji govori da se može očekivati pomoć »Hrvata«, odnosno separatističkih snaga u Hrvatskoj. Pomenuta odredba je navedena kao vid iskorišćavanja unutrašnjih protivurečnosti. Priređivači ne tretiraju Hitlerovu odluku kao formalni akt već kao odlučnu nameru da se Jugoslavija uništi kao država, donetu od neprikosnovenog »vođe Trećeg Raj-

ha« posle prevrata u Beogradu. (»Führer je odlučio« [...] »Hitlerova odluka je proizlazila« [...], str. 403).

A. Milušić je u pravu da su Bosna i Hercegovina podeljene između četiri banovine, a ne između tri kao što smo mi naveli. On nas ispravlja i povodom podele Hrvatske i Slavonije na oblasti, ističući da su Hrvatska i Slavonija bile podeljene na četiri a ne tri oblasti. No, u ovom poslednjem slučaju »Sremska oblast«, sa sedištem u Vukovaru je navedena pod tač. 6 Uredbe o podeli zemlje na oblasti (str. 184 zbirke).

A. Milušić na str. 105—106 svog teksta smatra da priređivači relativiziraju istorijske pojave, argumentima koji su u našoj posleratnoj istoriografiji već davno prevladani. Reč je o našem objašnjenju podele na banovine, tj. novom administrativnom uređenju uvedenom 1929. godine. Mi smo korektno objasnili suštinu ove podele, vodeći računa o »utvrđivanju dominantnih političkih odnosa u buržoaskoj Jugoslaviji« (str. 105), kako bi rekao Milušić, što se vidi iz sledećeg: »U suštini, reč je bila o postizanju još većeg stepena centralizacije i usredsređivanja vlasti u rukama kralja« (str. 265 Zbirke). U istoj napomeni rečeno je o suštini podele: »Promenom imena dotadašnje Kraljevine SHS u 'Kraljevina Jugoslavija', oktobra 1929, kralj je želeo da bar nominalno potvrdi tezu o jednoj državi u kojoj živi nacionalno iznizvelisano stanovništvo Jugosloveni. Pri tome nije vodio računa o realnosti nacionalnog pluralizma na koju su upozoravali i pojedini građanski političari, razlikujući nacionalni od državnog unitarizma, zalažući se za određeni oblik decentralizacije i smatrajući 'jugoslovensku naciju' nestvarnom konstrukcijom i ne vodeći računa o otporu ukidanju individualiteta nacija koje su se kao takve uobličile još u XIX veku« (str. 265 Zbirke). Malo dalje, na str. 275 napomena 4, stoji: »Ostao je na snazi nacionalni i državni unitarizam. Ideološku osnovu ovog činilo je integralno jugoslovenstvo« [...]. »No kraljeva politika nacionalnog i državnog unitarizma pretrpela je slom za njegova života.« Naveli smo ova mesta da bismo pokazali suštine koje stoje u centru analize ove pojave. Međutim, predmet kritike je stav: »Pored gornjeg motiva — jačanja srpskog elementa u pomenutim banovinama, kralj Aleksandar je najverovatnije želeo (podvukli B. P. M. Z.) da stavi do znanja ostalim narodima Kraljevine da Srbija razbijanjem žrtvuje svoju kompaktnost u ime jugoslovenske celine. Time su se i drugi narodi Jugoslavije oslobađali straha od njene brojne snage i političke prevlasti.« Sličan deo obrazloženja nalazio se u političkom saobraćaju. Mi smo istakli nespornu suštinu kao bitnu, navodeći ovu hipotezu kao korektan metod u nauci, jer se ona mogla javljati kao argument snaga srpske političke dominacije i metod ublažavanja otpora i eliminacije straha od najbrojnije nacije. Time nismo doveli u pitanje ni jednu istoriografsku odredbu, ni ugrozili vladajuće mišljenje u istoriografiji. Milušiću bi trebalo biti jasno da nije u pitanju teza autora, već hipoteza vezana za metod opravdavanja jedne mere. Sličan je i slučaj sa prethodnom podelom zemlje na oblasti iz 1922. Milušić prigovara našoj konstataciji da je Srbija bila najviše atomizirana u poređenju sa ostalim jugoslavenskim zemljama. Kritičar se pri tome koristi sa dva metoda: prvim nas podseća da naši argumenti liče na one branilaca ove podele, a drugim, da nije ista stvar — s argumentom koji se nama osporava, s pozivom na Janka Šimraka, podela Srbije i Hrvatske, jer se radi o vladajućim odnosima koji su drukčiji, bez obzira što je vlada Srbije nestala 1918, a pokrajinska vlada u Zagrebu ukinuta. Sve je to opet »rela-

tivizacija« za Milušića. Mi se pitamo je li baš reč o njoj? Mi parcelizacijom Srbije samo konstatujemo činjenicu, a ne izvodimo suštinu. Stavljajući prigoovor na str. 195 (zapravo je reč o str. 185), autor kritike ovlašno prelazi preko jasnih suštinskih određenja priređivača prema ovoj podeli. Tako u napomeni 7 stoji: »Centralističko-unitaristički front (Radikalna i Demokratska stranka, Dvor i Generalitet), nastojao je da ovaj zakon bude donet što pre, pri čemu se za to naročito zalagao Sv. Pribičević, smatrajući da bi se njime ubrzao proces učvršćivanja centralizma i oslabila hrvatska federalistička opozicija].« [...] »Posle Zakona o podeli zemlje na oblasti donet je i Zakon o opštoj upravi kojim su precizirani poslovi i odnosi između oblasnih i centralnih državnih institucija. Njima je utvrđena vertikalna centralizacija upravljanja državom, čime su još jednim zakonodavnim aktom ojačani temelji političke hegemonije velikosrpske buržoazije« (str. 186 Zbirke).

Uz izvesna bliža određivanja prihvatljiva je primedba u vezi sa donošenjem Zakona o podeli zemlje na oblasti, jer je preciznije i tačnije reći da rad na donošenju ovog zakona nije bio privremeno prekinut kao što smo mi tvrdili, već »faktično odbačen«. Međutim, otpor Hrvatskog bloka uticao je na nedonošenje ovog Zakona. Taj uticaj ne osporava ni Milušić, kao što se vidi iz njegovog stava da se Hrvatski blok van Narodne skupštine borio protiv ove podele. Gledišta Hrvatskog bloka su se podudarala sa stavom Jugoslovenskog kluba, jer se ovaj borio u Skupštini protiv usvajanja Zakona (SLS, Hrvatska pučka stranka i Bunjevačko-šokačka stranka), a drugi van Skupštine.

Govoreći o karakteru pravnog poretka i funkcionisanja sudstva i zakonodavstva, priređivači su prvo odredili karakter unutrašnjeg uređenja i rekli: »U mnogim jugoslovenskim zemljama donošenje centralističkog Vidovdanskog ustava izazvalo je razočarenje i proteste. Ozakonivši monarhiju, centralizam i unitarizam kao stubove unutrašnjeg uređenja, Vidovdanski ustav je sankcionisao neravnopravnost među ujedinjenim jugoslovenskim narodima, omogućivši hegemoniju srpske buržoazije. On nije dozvoljavao normalan razvitak buržoaske demokratije i parlamentarizma, već je razvitak društvenih odnosa gurao na samovlašće i samodržavlje. Njegov prijem nepovoljno je odjeknuo naročito u Hrvatskoj i Sloveniji« (str. 183, napomena 5).

A. Milušić napada našu formulaciju da je nova država u pogledu pravnog poretka bila organizovana i centralistički i federativno: dok je na jednoj strani postojao centralistički ustav, delovi srbijanskog Kaznenog zakona i dr., na drugoj strani sudstvo, krivično zakonodavstvo, kao i sve oblasti privatnog prava i šerijatsko pravo, funkcionisali su u pojedinim delovima države sasvim različito i samostalno. Problem pravne unifikacije, to jest donošenje jedinstvenih normi materijalnog ili procesnog prava sa važnošću na teritoriji cele Kraljevine Jugoslavije je bio nesumnjivo težak, složen i nedovršen proces do 1941. godine. Mislimo da je bitno da je jedinstveni pravni poredak, koji bi važio na celoj teritoriji Kraljevine, nije bio stvoren, ako izuzmemo Vidovdanski ustav i deo krivičnog zakonodavstva. Pri tome bismo podsetili na definiciju Tome Živanovića da je nova država bila »država mešovitog karaktera, delom centralistička, a delom — u pogledu pravnog poretka — federalistička«. M. Konstantinović, drugi poznati jugoslovenski pravnik, isticao je 1925. da je punovažnost velikog broja pravnih poslova zavisila jedino od geografske širine ili dužine, te da je isti pravni posao proizvodio različita dejstva u raznim krajevima države. Rasprave su se vodile oko oblika braka, poslovne sposobnosti

udatih žena, reda zakonskog nasleđivanja, zadržnog prava. Nasleđene razlike su se održavale. Čak kada je objavljena Predosnova jedinstvenog građanskog zakonika za Jugoslaviju 1934. bračno pravo je prepušteno crkvenim verskim zajednicama da ga one regulišu, a pitanja zadržnog prava nisu bila ni uneta u ovu Predosnovu. Nije sporno da je veći uspeh unifikacije ostvaren tek u oblasti krivičnog prava, donošenjem jedinstvenog krivičnog zakonika 1929. godine. Oznaka »federativno« (»federalističko«) primenjena u datoj konkretnoj pravnoj situaciji imala je za cilj da stavi do znanja da su pojedine grane prava, naročito privatno i šerijatsko, kao i bračno pravo drugih verskih zajednica, primenjivane u skladu sa pravnim poretkom koji je važio pre ujedinjenja ili bio u skladu sa pravnom tradicijom crkvi, a ne u smislu bukvalnog »autonomnog prava« pojedinih pokrajina ili da su se raznorodni pravni poreci nalazili van poretka novostvorene države, što bi bio apsurd. Milušić nudi kao zamenu za naše kvalifikacije pravne pojmove »receptije« i »partikularizma«, koji ne dovode u pitanje naše navedeno shvatanje »centralističkog i federativnog« organizovanja pravnog poretka nove države. Što se tiče sudstva i Milušiću je jasno da se prilikom organizacije sudstva moralo voditi računa o tadašnjim pravnim područjima, što znači da se ona nisu mogla zaobići kao različita i samostalna, zadržavanjem više vrhovnih (kasacionih) sudova.

Milušić na str. 103 piše: »Priklon Radićeve HRSS takvom centralističkom sistemu, autori u svojoj Zbirci (pozivajući se na spomenuta nova sagledavanja tog pitanja u našoj historiografiji) u sklopu ukupnog historijskog procesa valoriziraju s pozitivnim predznakom.« Ne znamo u čemu Milušić vidi taj »pozitivni predznak«. Mi smo pominjali novija istraživanja [preciznije dr Branislav Gligorijević, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919—1929), Beograd 1979, str. 200—204], na čije smo rezultate oslonili svoju belešku na str. 266, napomena 14 (ne na str. 266 već 206; teško je ratovati sa štamparskim greškama, recimo Gudovcu, a ispalo je Budincu). Gligorijević veoma ubedljivo pokazuje da je zaokret u vođenju dalje politike više bio potreban radikalima nego Radiću. On čak smatra da izjave predstavnika HRSS i ne predstavljaju neki veći zaokret, jer je vodstvo HRSS bilo spremno na kompromise. Ono se zvanično izjasnilo za monarhiju »engleskog tipa« 1924, a bilo se odreklo zahteva za federacijom prihvatajući državno uređenje na »samoupravnom principu«. Sa stranačke tačke gledišta za HRSS je »kapitulacija« zaista predstavljala samo dobit. Radikali su izgubili, jer više nisu morali da dele vlast sa partnerom kojega nisu trpeli, iako je ovaj imao veću podršku. Na zahtev HSS-a Radikalna je stranka morala da žrtvuje Pribičevićevu grupu. Kralj je mogao da se postavi u ulogu arbitra i da raspiruje i smiruje stranačke strasti već u skladu sa ulogom »spasioca«. KPJ je gajila nadu da će ostvariti saradnju sa HRSS-om, zbog čega je politiku sporazumevanja sa ostalim građanskim strankama u političkoj propagandi predstavljala kao kapitulaciju »da bi time kompromitovala Radićevo vodstvo u hrvatskim masama i ove pridobilo u svoje redove« (Isto, 202). Prema Milušiću, Radićevo priznanje Vidovdanskog ustava imalo je za posledicu »donekle i političku polarizaciju u samoj Hrvatskoj« (103), što mi nismo sporili. Mi, takođe, nismo tvrdili da time nisu ojačale centralističke snage oko Dvora. Što se tiče polarizacije koju Milušić vezuje za Hrvatsku zajednicu, ipak je ona malo šarolikija nego što je on predstavlja: stranka je odranije bila u raspadanju; iz nje se izdvojila monarhistički orijentisana grupa Šurmin—Drinković; frakcija od osam poslanika sa N. Nikićem na čelu razila se sa Radićem,

utičući odranije svojim vezama sa radikalima i dvorom na HSS; sa sporazumom se desolidarisala i grupa od pet poslanika sa Stjepanom Bućom koja se septembra 1925. obrazovala kao stranka pod nazivom »Hrvatski republikanski seljački savez«. Tvrđnja Milušićeva da se jačanje vanparlamentarnih faktora u smislu smanjivanja uticaja Narodne skupštine ne može isključivo vezivati za ovaj Radićev akt svakako je tačna, ali je značajno da mi nismo nigde rekli da se taj proces »isključivo« vezivao za Radićev akt, iako mu je doprinio. Mi govorimo da je u »u praksi (je) otvaran prostor za smanjivanje uloge Narodne skupštine i porast uticaja vanparlamentarnih faktora u Kraljevini SHS« (str. 206 Zbirke). A. Milušić nedozvoljivo ekstenzivno tumači formulaciju priređivača na str. 361 Zbirke o razgrađivanju centralističke Jugoslavije i produbljivanju duhovnog podvajanja. Čitaocu ova ekstenzivnost postaje jasna u okviru celog odeljka posvećenog pitanju Banovine Hrvatske i posledicama koje su nastupile nakon njenog obrazovanja. Osim toga, on uspostavlja jednu krajnje nespretnu vezu između naše formulacije i jedne ocene integralističke, unitarističke organizacije Narodne odbrane. Gubi iz vida, takođe, da je ovde reč o politici građanskih stranaka i vođa, a ne širih narodnih slojeva koji su antagonizme nastale na bazi Sporazuma i te kako osećali. Svakome je čitaocu jasno da se time ne brani integralistička teza, jer cela knjiga počiva na nacionalnom pluralizmu kao pretpostavci jugoslovenskog življenja, već da je reč o posledicama jedne tipične građanske nagodbe sa dualne platforme srpske i hrvatske buržoazije, ili bar njenih vladajućih vrhova, što je dovelo do nekog vida dvovlašća, koje nije moglo ostati bez posledica u više pravaca: nezadovoljstva demokratskih snaga u Srbiji, vojske, nacionalista, a u Hrvatskoj separatista. Da i ne govorimo o nezadovoljstvu u ostalim pokrajinama Jugoslavije zato što nisu bile obuhvaćene ovim preuređenjem države (sem Slovenije u daljem razvitku) i što je došlo do cepanja Bosne i Hercegovine, izazivajući nezadovoljstvo dela muslimanskog stanovništva. Sa toga stanovišta priređivači i govore o duhovnom odvajanju, jer ono ugrožava jedinstvenu odbranu Jugoslavije u kriznoj situaciji drugoga svetskog rata. Stoga pomenuta formulacija nema veze i nije mogla imati vezu sa integralističkom koncepcijom o jugoslovenskom narodu, koja je u celoj knjizi podvrgnuta kritici. Cemu analogije sa Narodnom odbranom, kada priređivači na str. 367 u belešci 9 jasno određuju karakter ove organizacije kao »unitarističke«?

A. Milušić na str. 104 kaže: »[...] Međutim, prilikom povijesne valorizacije političkog procesa koji je doveo do osnivanja Banovine Hrvatske uvijek treba imati u vidu da su spomenuti Sporazum i Uredba o banovini Hrvatskoj omogućili šire sudjelovanje Hrvata u javnim poslovima i uopće u političkom životu države, što je bila jedna od intencija izraženih u preambuli spomenute uredbe« (str. 104). Zar se to ne vidi iz Sporazuma Cvetković—Maček (str. 357—359), Uredbe o Banovini Hrvatskoj (359—360), Izjave Dragiše Cvetkovića o hrvatskom pitanju (354—355), napomene 3 na str. 355 ([...] »jer je vlada deklaracijom istakla svoju specijalnu misiju u cilju pronalazjenja sporazuma sa Hrvatima na bazi jednakosti i ravnopravnosti«). Samim tim, traženje rešenja u smislu većeg uticaja Hrvata u životu Kraljevine nije sporno, kao što želi da predstavi Milušić. Priređivači su tek istakli stav KPJ da je Sporazum još »više zaoštrio protivurečnosti u 'reakcionarnom logoru' jugoslovenske buržoazije«. Na drugoj strani oni su (beleška 12, str. 367) istakli da je HSS godinama reprezentovala i simbolisala hrvatski nacionalni pokret: »obećavala je seljaštvu i radništvu rešenje socijalno-ekonomskih pitanja čim se reši glavno pitanje —

nacionalno. Međutim, već posle godinu dana života Banovine videlo se da hrvatska buržoazija i ne pomišlja da radi na blagostanju hrvatskog seljaštva. U samoj HSS produbljivala se polarizacija na desnicu i levicu [...]» (str. 367 Zbirke). Dakle, posmatrali smo pojavu samo kao prividni rasplet krize oko osnovnih i životnih pitanja države, ali koju nije mogla da reši ni garnitura Cvetković—Maček uoči aprilskog rata, zaoštravajući protivurečnosti do tačke usijanja i novih nacionalističkih podela suparničkih buržoazija.

Primedbu Milušića s pozivom na »kvantifikaciju stranica« odbacujemo, jer smo u prezentaciji programa Hrvatske seljačke stranke nastojali da istaknemo stav glavnog oponenta srpskim strankama prema unutrašnjem uređenju kao najbitnijem pitanju oko koga su se lomila koplja. Prema tome, najblaže rečeno, usiljeno je tvrditi da takav prilaz može stvoriti kod čitalaca »pogrešnu sliku o nedostatku demokratske orijentacije tih stranaka uopće« (misli se i na Hrvatsku zajednicu). Morala bi se zaista u pomoć pozvati uobrazilja pa da se »prena- glašavanjem« platforme o nacionalnom pitanju ovih stranaka ono negativnim asocijacijama poveže sa ustaškim programom izloženim na kasnijim stranicama ove knjige. Načela ustaškog pokreta smo izneli u celini iz genetičko-istorijskih razloga, jer su našla primenu 1941. u politici uništenja srpskog naroda u NDH sa istovremenim »pročišćavanjem Hrvata«.

S više opštih kritičkih ocena i apriornih rezervi a malo ubedljivih i argumentovanih primera, uzetih katedarski, izdvojeno iz konteksta, bez prožimanja i uvida u beleške i dokumente, te njihov kontinuitet i celinu, Milušić je pokušao zapravo dovesti u pitanje ocenu priređivača o Kraljevini Jugoslaviji. Izložićemo te opšte kritičke primedbe. »Čini se da su priređivači te zbirke, kao autori, ipak zaobišli neke prilično bitne odnose za procjenu ukupnoga društvenog i povijesnog procesa u staroj Jugoslaviji« (str. 99). [...] »Uz to bi se općenito moglo primijetiti kako su neke strane u političkom životu stare Jugoslavije takvim pristupom autora dotle relativizirane da su centralizam i unitarizam, održavani hegemonijom vladajućih snaga u državi, spuštteni na znatno nižu razinu relevantnosti od dosadašnjih ocjena u našoj historiografiji ovih dominantnih odnosa u društvenom i političkom životu Jugoslavije« (str. 99). Posle iznošenja konkretnih primera i pokušaja njihovih obrazloženja u smislu navedenih opštih ocena na koje ćemo se posebno osvrnuti, nastojeći da pokažemo koliko su one promašene, prenatlažene i izolovano uzete, sledi generalni zaključak o ovom delu tematske zbirke. »Što se tiče sagledavanja ukupnoga povijesnog procesa u staroj buržoaskoj Jugoslaviji«, stoji u tom zaključku, »može se na kraju konstatirati da autori u svojoj zbirci ne daju realnu sliku njezinih ukupnih društvenih i političkih odnosa, a naročito dominantnog odnosa koji se izražavao u centralističkom i hegemonističkom sistemu. Njihova naracija kojom nam predočavaju te odnose zato ne izražava sasvim objektivno realne društvene i političke procese. Do toga je po mojoj ocjeni došlo ponajprije zbog toga što neki karakteristični odnosi, u društvenom i političkom životu stare Jugoslavije, koje sam već spomenuo, u sagledavanju ukupnog povijesnog procesa nisu uzeti u obzir, dok su drugi tako relativizirani da više ne daju pravu sliku onih odnosa iz kojih su proizilazile osnovne političke suprotnosti u jugoslavenskoj državi 1918—1941« (str. 106—107).

Mislimo da je Milušić pogrešno prišao ovoj tematskoj zbirci, izdvajanjem tekstova dokumenata i »naracije«, odnosno »autorskog« pristupa, gubeći iz vida da oni čine jedinstvo, te da se mogu procenjivati samo integralno, naravno,

sa težištem na sadržaju prezentiranih dokumenata. Dokumenti, koji su izneti u odgovarajućim tematsko-hronološkim sklopovima, sami za sebe govore o suštini vladavine, oblicima represivnog sistema, kategorijama stanovništva koje on pogađa, militarističkom faktoru vlasti u pojedinim fazama društveno-političkog razvitka Kraljevine Jugoslavije. Ono što Milušić naziva »reinterpetacijom«, »relativizacijom« istorijske stvarnosti nije ništa drugo do pokušaj objektivizacije te stvarnosti na osnovu saznanja istorijske nauke. O istoriji građanskog društva Kraljevine Jugoslavije dala je svoju ocenu istorija kao tok, a delimično i istorijska nauka. Pod uticajem svežih uticaja tek završenih političkih borbi i rata ove ocene imale su i previše tragova normativne ideologizacije i pragmatističkih dnevnih ocena, iz kojih su izvirale ocene kao o »tamnici naroda«, itsl. Istorijska ocena duguje da, ne skrivajući ni jednu stranu negativnog razvitka, kaže istorijsku istinu o ovom kratkom razdoblju jugoslovenske istorije nabijenom političkim, socijalnim i nacionalnim protivurečnostima koje je razrešila jugoslovenska revolucija 1941—1945. godine. Hoće li ona to izvesti u simplicističkom vidu totalne negacije ili ukazivanjem na objektivne uslovljenosti ovih pojava i nemogućnosti građanske klase da ih prevaziđe na osnovu svoje ideologije i politike, stvar je nepristrasnog i hladnog pristupa koji ne isključuje progresivno idejno opredeljenje istraživača. Na mnogo mesta u ovom delu knjige, kao što pokazuju objavljeni dokumenti, neosporno je da se nacionalizam iskazivao u svom unitarističkom i separatističkom vidu, i da priređivači nisu štedeli prostor da prikažu i jednu i drugu varijantu nacionalističkih zaslepljenosti i klasnih interesa koji su stajali iza njih. Politička dominacija srpskog građanstva do 1939. godine, dok nije došlo do sporazuma dveju »osnovnih« buržoazija, nije, kolega Milušiću, skrivana, niti je mogla biti skrivana, jer je dovoljno bila očigledna, zajedno sa svojim separatističkim antipodom koji je karakterističan od osnivanja jedinstvene države, iako je dobijao sve šire i opasnije razmere sa agresijom fašističkih država. Srpska politička dominacija prikazivana je dokumentacijom i komentarima, budući oličena u vlasti, upravi, vojsci. Pri tome se ne gubi iz vida ni participacija tzv. integralnih Jugoslovena među drugim narodima, pa ni HSS neko vreme. U postupku koji kritičar naziva »relativizacijom« mora se imati u vidu sagledavanje i uvažavanje nesumnjivih pojava, na primer da je jugoslovenska građanska država jako kratko trajala; da je međunarodno priznata sa zakašnjenjem; da su na njenim granicama, sve do razgraničenja sa Albanijom 1921—1922. vladali nemiri; da se nalazila pod pritiskom velike jadranske sile — Italije — i revizionističkih država Bugarske i Mađarske (misli se na upadanje komita kojih je u Makedoniji neko vreme bilo na hiljade, a da ne govorimo o »kačacima« iz susedne Albanije); da se zemlja našla u agrarnoj krizi od početka 1926. godine i da ju je sa zakašnjenjem pogodila svetska ekonomska kriza strahovitih razmera; svet se od 1935. nalazio na pragu svetskog rata, čije reperkusije nisu mogle da ne zaobiđu ni ovu balkansku zemlju, pogotovu od početka drugoga svetskog rata 1939. godine. Svim rečenim vladajuća se buržoazija ne opravdava i ne može se opravdati, ali se mora istaći društveno-ekonomski i međunarodni kontekst te vladavine. Mi smo u »naraciji« tek ukazali na to da politička dominacija nije značila i ekonomsku prevlast srpskog građanstva, jer je opštepoznato gde se nalazilo središte finansijskog kapitala. Objavljeni dokumenti istovremeno ukazuju na to da je ova srpska politička dominacija ostvarivana u zajednici sa delom hrvatskih građanskih snaga u periodu pre i za vreme diktature, a i posle nje. Ali ni celokupno srpsko građanstvo, a da ne govorimo o narodu koji je jednako

bio eksplotisan kao i ostali narodi koji nisu imali nacionalnu ravnopravnost, nije delilo poglede i koncepcije vrha svoje vladajuće klase, o čemu govore i suprotni pogledi St. Protića, Ljube Stojanovića, Dragoljuba Jovanovića i drugih. Konstatovati to ne znači baviti se »relativizacijom« već saopštavati objektivno utvrđene istorijske činjenice i težiti sagledavanju celovite istine. Iz dokumenata i naših komentara takođe se vidi da u procesu sazrevanja krize građanskog društva dolazi sve više do kompromitacije vladajućih snaga i njihovog koncepta vladavine, što se izražava i u pojavi demokratske levice, osipanju starih građanskih partija i snaženju narodnofrontovskih tendencija. Na slične pojave, naročito posle 1939, ukazivali smo i u okviru do juče kompaktnog hrvatskog nacionalnog fronta.

Tvrđnja našeg kritičara da bi se »općenito moglo primijetiti kako su neke strane u političkom životu stare Jugoslavije« našim »pristupom« relativizirane, u najmanju je ruku proizvoljna ili, pak, zasnovana na jednostranostima u istoriografiji i publicistici (tipa Z. Kulundžića, R. Bićanića i sl.). Želimo da konstatujemo da problem političke hegemonije velikosrpske buržoazije u Jugoslaviji do 1939. nije sporna činjenica, ali su ostala i dalje neobrađena pitanja ekonomskog i kulturnog razvika i drugih tema (vojska, fiskalni sistem, unifikacija zakonodavstva i sl.) značajnih takođe za preciznije definisanje obima i efekta pomenutog hegemonizma. Međutim, više nas je od ove »opšte« primedbe začudila ova konstatacija našeg kritičara: »U skladu su s takvim pristupom autora i neke njihove ocjene koje se tiču pojedinih događaja iz povijesti stare jugoslavenske države, odnosno događaja koji prethode njezinom stvaranju 1. XII 1918. Oni se, pri povijesnoj valorizaciji, često prosuđuju s pozitivnim ili negativnim naznakama s obzirom na njihov manji ili veći otklon od dominantnog političkog odnosa što su ga uspostavile vladajuće snage u državi, tj. s obzirom na centralistički sistem iz kojeg su zapravo stajale njihove hegemonističke tendencije i interesi. Pri tome treba posebno voditi računa o tome da je centralizam ipak najviše bio u funkciji velikosrpske hegemonije« (str. 99). Moramo reći odmah da je ovo, što se našeg rada tiče, kritičareva gola konstrukcija, jer je upravo čitav naš dokumentacioni i komentarski tekst od 1914. do 1941 (str. 15—399) do kraja u funkciji tumačenja problema hegemonije, ali ne u smislu političkih parola i apriorističkih osuda, već u sklopu stvarnog istorijskog toka i savremenih rezultata naše istoriografije.

Neutemeljenost »argumenta« ove svoje kritike A. Milušić upravo ilustruje našim ocenama »koje se tiču Ženevske deklaracije i političkog procesa što je slijedio do stvaranja Kraljevine SHS [...]«. Upravo je taj deo naše zbirke svrstan u njena najbolja ostvarenja prilikom javnih diskusija i to od najboljih poznavalaca tog pitanja! Zadržaćemo se malo više na ovom pitanju jer je karakteristično za kritičarev pristup.

Naše komentare o Ženevskoj konferenciji i deklaraciji od 9. XI 1918, A. Milušić ocenjuje kao »zanimljive«. Mi bismo, bez lažne skromnosti, dodali da su u svojoj celini (nap. str. 105—106; nap. 3, str. 107—108 i nap. 4, str. 109—110), a ne samo po onim delovima, koje inače opširno citira A. Milušić, istorijski tačno prikazali ukupan problem ovog pitanja. Na relativno kratkom prostoru smatramo da je teško leksikografski precizno bolje izraziti njegovu suštinu, a to nam je bilo omogućeno jer je istoriografija, na čijim smo rezultatima temeljili naše sudove, Ženevsku konferenciju zaista dobro obradila. Počev od prvih radova o njoj (G. Žerjav, M. Čemerikić, A. Korošec, M. Groj, M. Paulova,

L. Marković itd. itd.) pa sve do savremenih neosporenih rezultata (D. Janković, B. Krizman, J. Pleterski i dr.), nastojali smo sačiniti argumentovanu i sažetu analizu ovog značajnog događaja, locirati ga u njegovo vreme i istorijske okolnosti, i izvući zaključke koji su utemeljeni na krajnjim dometima naučnih saznanja. Nije pretenciozno ako istaknemo i činjenicu da je M. Zečević i posebno istraživao ovo pitanje, više puta pisao o njemu, počev od 1973. godine u svojoj knjizi »Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921« (str. 162—184). Ako bi se, kojim slučajem, naš kritičar potrudio da pročita sve do sada objavljene radove o Ženevskoj konferenciji i deklaraciji, verujemo da bi naš komentar ocenio da je više nego »zanimljiv«.

U nastavku citiranja naših komentara o Ženevskoj deklaraciji (str. 109—110), kojima je zaista neuspešno »argumentovao« svoju kritičku tezu o našem navodnom relativiziranju centralizma i unitarizma, A. Milušić, dalje primećuje: »Autori, međutim, sasvim prelaze preko događaja u Narodnom vijeću SHS u Zagrebu nakon odluke Središnjeg odbora od 24. XI 1918, u vezi s odlaskom delegacije u Beograd, uz konstataciju kako je zatim uslijedila 'iznenadna odluka S. Pribičevića i njegovih pristalica da izabrana delegacija Narodnog vijeća otputuje u Beograd 27. XI. radi proglašenja ujedinjenja' [...]« (nap. 5, str. 112). Nije tačno da smo »sasvim« prešli preko događaja u NV SHS od 24. XI 1918. Nismo doneli taj dokument jer smo smatrali važnijim i ilustrativnijim »Predlog Odbora sedmorice i Naputak Narodnog vijeća SHS« (str. 110—111), a u opširnoj napomeni uz ovaj dokument (nap. 5, str. 111—112), rekli smo, pored ostalog, i ovo: »[...] Sve ove dokumente koje je Odbor sačinio usvojio je Središnji odbor Narodnog vijeća SHS na svojoj sednici od 24. novembra 1918. usledila je zatim iznenadna odluka S. Pribičevića i njegovih pristalica [...]«. U istoj nap. na str. 111, takođe govorimo o diskusiji u povodu predloga Dalmatinske vlade od 16. XI 1918, koja je bila i na navedenoj sednici Središnjeg odbora. Smatrali smo da je to dovoljno, jer je ipak reč o uvodnom delu u našu zbirku o Jugoslaviji 1918—1984. To i sada mislimo, ali isto tako smatramo da su naša objašnjenja i komentari »događaja od Ženevske konferencije do prvoprosinačkog ujedinjenja 1918«, za koje A. Milušić konstatuje da su »u općim zaključcima tačni«, neprimerena i neosnovana »argumentacija« za stav kritičara da smo prelazili »preko nekih povijesnih činjenica«, a da su »određeni« naši »zaključci u krajnjoj liniji izvedeni tako da se cijeli proces ujedinjenja objašnjava na osnovi centralističko-unitarističkog koncepta, koji je, tek na kraju, nametnut kao dominantan politički odnos, odlučio o uređenju nove države« (str. 101). U istoriografiji je, ipak, čini se najteže postići da se istorijski misli!

Primedbe Milušičeve da nema obrade korupcije, terora, seljačkih ustanaka, »Glavnija«, kao simbola toga terora, uloge Dvora i generaliteta mogu delovati kao izostavljena mesta samo za one čitaoce koji podlegnu izolovanom posmatranju pojedinačnih pojava, ne trudeći se da sagledaju celinu u jedinstvu dokumentacije i popratnih objašnjenja. O odnosima Dvora i generaliteta govori se izlaganjem dokumenata kralja i lica koja su se nalazila u njegovoj službi. Poznato je koliko su se te veze tajno i posredno gradile i da o tome nema u nas posebnih istraživanja. Korupcije i afere nisu takođe pojave koje su studijski ispitane. Mi ne znamo ni jednu studiju koja o tome govori na način nauke. O njima je pisala štampa i ima traga u dokumentaciji najvišeg predstavničkog tela (Stenografskim beleškama), ali istoriografski ova pojava zaista nije ispitana, iako je nesumnjivo

bila prisutna. Nije reč samo o napadnim ilustracijama već o neophodnosti da se ova pitanja — tako česta u kapitalističkim državama — sa stanovišta korišćenja sistema vlasti i metoda primenjivanih prilikom uzimanja kredita, zaključivanja poslova, itd. — i naučno ispituju. Nedavno objavljeni britanski dokumenti bacaju više svetlosti na koruptivni aparat Kraljevine Jugoslavije u celini (Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921—1938, I—II, priredio Živko Avramovski, Zagreb 1986). Celovita dokumentarna prezentacija Jugoslavije 1918—1984. zahtevala bi da se vidovi korupcije i pljačke društvene svojine enormnih razmera uzmu u obzir i posle 1945. godine, jer su, kao što je poznato, i u naše vreme oni bili i danas jesu specifičan vid erozije društvene svojine. Od istraživača istoričara ne može se zahtevati da idu ispred sudova i tužilaštva. To bi A. Milušić, kao profesor istorije države i prava, morao bolje od nas da razume, ako već nije moguće da nam ponudi odgovarajuću dokumentaciju i literaturu. O represivnom sistemu buržoazije nad protivnicima, pre svega komunistima, ima reči napretek u dokumentima, naročito u fazama ofanzive buržoazije 1920—1921, i u periodu diktature kada se sav represivni aparat oborio na komuniste, tako da su sve primedbe o tome što nema pomena pojedinačnih represivnih mera neopravdane.

Koliko su ove naše protivtvrdnje tačne neka pokažu i sledeći primeri izneti u kontekstu dokumentarističke prezentacije i analize, a ne kao izdvojene konstatacije spletene u sistem podozrenja o jednostranosti autora, odnosno priređivača. Logički je princip da se ova vrsta literature čita u jedinstvu dokumenata i »naracije«, odnosno komentara priređivača. Pripada objektivnoj proceni priređivača da akcentiraju one faze u kojima je bio presudan teror klasnog protivnika i da identifikuju objekte klasnog nasilja. Priređivači su se sasvim korektno opredelili za vreme 1920—1921, 1929—1935. i za završnu fazu života Kraljevine Jugoslavije. O tome jasno i nedvosmisleno govore Obznana i Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, uključujući i belešku 8, na str. 225—227 Zbirke. O »belom teroru« za vreme diktature govori se u dokumentima: Četvrta zemaljska konferencija KPJ o poukama iz 1929—1930 (str. 268), Rezoluciji Biro-a CK SKOJ-a o političkoj situaciji (str. 269), Izveštaju J. B. Tita na Petoj zemaljskoj konferenciji (str. 269—270). Opsežna napomena 8 (na str. 268—269) i »narativno« govori o razmerama, intenzitetu i žrtvama komunista. Milušić je prevideo da nema reči o »Glavnjači«, jer u sadržaju iste napomene doslovno stoji: »Najveće mučilište komunista postao je policijski zatvor u Beogradu poznat pod imenom 'Glavnjača' (str. 269)«. O represivnim merama režima protiv naprednih, revolucionarnih snaga ima reči i u napomeni 3 (str. 273—274); studentskom nezadovoljstvu protiv »jarma diktature« (nap. 2, str. 327), koncentracijom logoru u Višegradu. Represivne mere i forme ovih pominju se i u napomenama 3 i 4 na str. 328, a nalaze se i u shvatanjima vojnih krugova o komunistima (nap. 7 na str. 330), logorima vlade Cvetković—Maček u Bileći i Lepoglavi (napomena 10, str. 348).

O reakcijama apsolutističkog režima protiv nacionalnog pokreta Hrvata govori se pre objavljivanjem dokumenata (kakav je, na primer, memorandum Augusta Košutića i Juraja Krnjevića Ligi naroda iz 1930) i drugim, uključujući napomenu 6 na str. 266—267. U komentarima se takođe navodi da su u Hrvatskoj situacija bila obojena nacionalnim nezadovoljstvom, socijalno-ekonomskom situacijom koja se pogoršavala, mržnjom prema režimu. Može se činiti i nedovoljno kolegi Milušiću, ali načelo je bilo da se prikažu osnovni procesi, programski stavovi i njihova realizacija, a ne da se piše ukupna događajna istorija.

Postoji još jedan način da se govori o represiji: navođenjem mera politike i zakonodavstva, uspostavljanjem određenog sistema, cenzurom štampe i totalnom kontrolom javnog života koja se odnosila na sav jugoslovenski prostor, uključujući i Srbiju. O tom načinu priređivači govore, na primer, u napomeni br. 3 na str. 264 Zbirke.

Već smo napomenuli da nam se prigovara što nismo obradili odnos Dvora i generaliteta. Pri tome se olako zaboravlja da je reč o najtežem vidu istraživanja, zbog čega do sada nije bilo i studijskih rezultata. Pitanje je ostalo tabula rasa naše istoriografije. No, mi smo ipak posrednim putem dokumentima istakli značaj vojnog faktora u Kraljevini 1918—1919, 1929, 1941, a istovremeno dali i najnužniji komentar. Dovoljno je samo zaviriti u sadržaj naše zbirke i identifikovati naše i strane dokumente koji govore o ulozi vojske, odnosima kralja i vojske, vojske i politike, vojske i inostranih krugova, vojske i manjina, vojske i komunisti (da ih ne bismo pojedinačno navodili, oduzimajući prostor cenjenom časopisu, ionako ograničen). U vezi sa ulogom tajne organizacije u vojsci rekli smo na str. 263 (nap. 2): »Predsednik vlade general Petar Živković je bio kraljev poverljivi čovek: komandant Kraljeve garde, jedan od najistaknutijih ljudi tajne vojne organizacije 'Bela ruka', ako ne i njen šef, sprovednik Aleksandrove volje i ličnost koja je za njegov račun saradivala sa delom političara, izvršavala razne poverljive poslove.«

Ostajemo uvereni da za svakog objektivnog čitaoca jedina poruka prvog dela knjige može biti ono što je jasno ugrađeno u koncepciju priređivača i našlo izraz — sa svim ograničenostima naših savremenih istoriografskih znanja, odnosno limita saznanja istorije kao nauke — da su nacionalni unitarizam s jedne, a separatizam s druge strane potkopavali unutrašnju snagu zemlje.

U vezi sa atentatom P. Račića na poslanike HSS u Narodnoj skupštini 20. VI 1928, potpisani kritičar prigovara nam što smo ovaj događaj i njegov komentar vezali za dokument, tj. svedočenje šefa kabineta i dugogodišnjeg saradnika tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova dra A. Korošca, a ne za informacije »koje o samom događaju donose spomenute Stenografske bilješke (Narodne skupštine — M. Z. - B. P.), kao prvorazredni izvor iz kojih je vidljiva i geneza cijelog događaja« (str. 93). Naš kritičar očigledno smatra da je svedočenje S. Majcena (str. 259) manje vredan dokument za analizu toka zbivanja oko poznatog krvoprolića u Narodnoj skupštini, kao o događaju koji je »izvan Narodne skupštine«, dokumentu koji svojom »prilično opširnom bilješkom« — »koja istina unosi više svetla u sam događaj i njegovu pozadinu, ne može nadomjestiti izvorni, autentični dokument kao neposredni dokaz o događaju. U ovakvoj zbirci težište bi ipak moralo biti na dokumentu koji se odnosi na događaj, a ne na komentaru događaja« (str. 93). Za nas, kao istoričare (a jedan od nas — M. Zečević — već više godina istražuje taj period, pa i pomenuti događaj), sve poznate i neke nepoznate okolnosti u vezi sa pomenutim atentatom nisu nikakva tajna. Upravo je na Stenografskim beleškama, i u štampi toga doba, nikla bogata, ali u mnogo čemu kontroverzna literatura, koja je pristupačna široj javnosti. U skladu sa nastojanjem da našu zbirku obogatimo i novom dokumentacijom opredelili smo se da pitanje atentata vežemo i objasnimo upravo uz donošenje nepoznatog svedočanstva S. Majcena. Ovo tim pre što nam se ovo svedočenje (u ukupnoj analizi političkih odnosa, zatim analizom celine dokumenta, posebno praćenjem odnosa kralja Aleksandra i Korošca, Aleksandra i S. Radića, Korošca i S. Radića itd.) nametnulo kao značajan

dokument za bolje razumevanje same suštine zbivanja. Verovatno je i našem kritičaru poznato da je i u ono vreme pala javna sumnja na upletenost A. Korošca u atentat. U opozicionoj štampi širom Jugoslavije njega su nazivali »krvavi Korošec«, pa čak i u novinskim karikaturama direktno vezivali za atentat. Ako se znaju činjenice o velikoj, čak i ličnoj netrpeljivosti između S. Radića i A. Korošca, zatim o tome da su u Aleksandrovim ličnim beleškama njegovom rukom zapisani redovi da se za probleme oko krize i sukoba sa HSS i S. Radićem po pravilu traži mišljenje A. Korošca, da je posle atentata Korošec, umesto očekivane ostavke, ubrzo postao predsednik vlade, bio lični tajni emisar Aleksandra u nekim spoljnopolitičkim misijama, jedini značajni stranački prvak u vladi monarhodiktature itd., smatramo da nismo pogrešili što smo listu mogućih učesnika ili saučesnika u atentatu proširili i na njegovu ličnost, a tom činjenicom osnažili ona mišljenja u historiografiji o direktnoj upletenosti Dvora. Svedočenje S. Majcena, koje smo doneli, smatramo stoga da zaslužuje tretman koji smo mu dali. Interesantno je, međutim, da je kritika koju nam je uputio A. Milušić imala i svoju »novinarsku« uvertiru: u dva navrata (Z. Krušelj i dr J. Prunk), u zagrebačkoj reviji »Dan«, takođe su nastojali da ospore vrednost, i Majcenovog dokumenta, i našeg komentara. Zahvalni smo za sva kritička upozorenja, ali smo se pri ponovnoj analizi opet uverili da nismo napravili grešku koja nam se želi pripisati. Naprotiv!

Zaključak Milušićev o državnopravnom značaju čina do kojega je došlo 1. decembra 1918. zaista bi trebalo proveriti sa stanovišta nekih elementarnih metodoloških premisa istorijske nauke. Pustimo Milušića da govori: »Državnopravni odnos koji je faktično uspostavljen 1. XII 1918. historijski nije bio jedina alternativa ujedinjenja i zajedništva jugoslavenskih naroda. Stoga, ako se iz povijesti može nešto naučiti, onda činjenicu jugoslavenskog državnog ujedinjenja treba pri valorizaciji historijskog procesa u kojemu je realizirana demistificirati, osloboditi je tog centralističkog balasta kao neke hipoteke« (str. 102). Smatramo da historičari moraju odvojiti značaj historijskog čina od samog načina oblikovanja unutrašnjeg uređenja, koje nije jednom zauvek dato, kao što uostalom pokazuje i sporazum iz 1939. godine. Istorija duguje da istakne političku suštinu uspostavljenog centralizma, ali i objektivne okolnosti koje su ga nametale u određenoj istorijskoj situaciji. Neistorično je, smatramo, raspravljati o alternativama van konteksta one istorijske, objektivno moguće pri faktičkoj situaciji i onovremenom odnosu snaga, iako je trenutno verifikovana u pobedničkoj euforiji srpskog građanstva previdala nacionalni individualitet, državnopravne i druge tradicije Hrvata. Koji istoričar ne bi oblikovanje neke raznorodne celine koja se 1918. našla prvi put u jedinstvenoj državi pratio i sa stanovišta objektivno postojećih suprotnih interesa i civilizacijskih razlika čije prevazilaženje predstavlja duži proces približavanja i razumevanja uz očuvanje i razvijanje svojih nacionalnih osobenosti.

A. Milušić nije mogao, kako kaže, steći uvid kako »autori« sagledavaju problem kontinuiteta Jugoslavije, odnosno unutrašnjeg diskontinuiteta Jugoslavije. »Međutim, koliko god sam nastojao steći uvid u to kako autori, kroz ovu zbirku, sagledavaju taj problem, tj. kako mu pristupaju i kako ga s obzirom na konkretne povijesne okvire i raspoloživu dokumentarnu građu rješavaju, ipak to nisam mogao do kraja sagledati. U ovoj zbirci dokumenata autori taj problem tek dotiču.« I malo kasnije: »Međutim, posebno u pogledu pitanja unutrašnjeg pravnog kontinuiteta odnosno diskontinuiteta autori nijesu donijeli ni jedan

pravni dokument koji je relevantan barem za formalnopravnu stranu toga problema, što može značiti i to da ih oni smatraju irelevantnim za svoj pristup tom pitanju. No, teško da se ta strana problema može zaobići, jer je notorno da u pravnom poretku nove jugoslavenske države postoje i takvi pravni akti (pa i zakonski propisi koji su i danas dio našeg pozitivnog prava)« (str. 97). Očigledno je da je reč o nerazumevanju istaknutog problema koji su priređivači pokušali da reše i rešili u Zbirci, sa stanovišta osnovnog pitanja koje zna da izaziva ne tako retke kontroverze u našoj istorijskoj nauci i javnom životu uopšte: je li vojnim porazom Kraljevine Jugoslavije ona nastavila život u međunarodnim odnosima; je li međunarodno priznata u starom ili novom obliku; kada je započeo diskontinuitet sa poretkom stare Jugoslavije; kakav je odnos prema ovom kontinuitetu imao revolucionarni subjekt a kakav izbeglička vlada. Tim povodom oni su na str. 9. Predgovora doslovno rekli: »Primenom opšteistorijskog metoda u posmatranju društveno-političkog razvitka Jugoslavije 1918—1984, priređivači su nastojali da izdvoje glavne tokove zbivanja i unesu određeni red u kontroverznost različitih političkih i naučnih tumačenja, čak i nekih krupnih pitanja, kao što su državopravni kontinuitet ili diskontinuitet stare i nove Jugoslavije, i sl.« Na istoj stranici ispod pomenutog, što Milušić ispušta, govori se o »Pitanju državnog kontinuiteta u međunarodnim odnosima i diskontinuiteta na unutrašnjem planu [...]« (str. 9). U nap. br. 2 na str. 546—547 Zbirke priređivači su sa stanovišta pravne strane pitanja rekli: »Monarhija je suspendovana, ali nije ukinuta. U pravnim analizama se ističe da je Petar II ostao monarh, iako sa privremeno neregulisanim položajem. Rešenje monarhije u Jajcu je otvaralo vrata za pregovore o međunarodnom priznanju revolucionarnih promena. AVNOJ je negirao unitarističku koncepciju državnog uređenja, dualističku i trijalističku strukturu, izjašnjavajući se protiv svih separatističkih rešenja u jugoslovenskim okvirima [...]. Odlukama AVNOJ-a nije bio ustanovljen novi subjekt u međunarodnim odnosima, već su samo istaknuti novi organi spoljnog predstavljanja Jugoslavije, krajem 1943. bez međunarodnog priznanja, čiji su tvorci tek bili spremni da se za njega izbere« (str. 546—547). Za globalno shvatanje pitanja kako je postavljeno svako navođenje pravnih akata o odnosu starog i novog pravnog poretka moglo je značiti samo opterećivanje Zbirke, jer oni datom odgovoru na postavljeno pitanje ništa bitno ne doprinose. Istoriografski pristup oslobadali smo, koliko god smo mogli, jurističkih sklonosti i normativnih analiza. Ne smatramo da one nisu potrebne, ali za određeno pitanje nisu bile neophodne. U pravnoj teoriji i državopravnoj specijalističkoj analizi ove sugestije mogu se uzimati u obzir, ali ne i u ovako istoriografski postavljenom korpusu tematski sređenih i prokomentarisanih grupa dokumenata. Samim tim, Milušićevu analizu i navedeni primer ne smatramo bitnim za kontroverze oko 1941. godine. Nama, bar jednom od priređivača (B. P.), zaista nije bilo teško da i citirane propise uključimo u analizu samo da smo smatrali da je to neophodno, jer je pomenuti o tome pisao na početku svoje stručne karijere, tj. 1961—1962. Reč je o Odluci o ukidanju i nevažnosti svih pravnih propisa donetih od strane okupatora i njegovih pomagača za vreme okupacije; o važnosti odluka koje su za to vreme donete; o ukidanju pravnih propisa koji su bili na snazi u času neprijateljske okupacije (*Službeni list DFJ*, br. 4, 1945) i Zakon o nevažnosti pravnih propisa donesenih pre 6. aprila 1941. i za vreme neprijateljske okupacije (V. B. Petranović, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd 1964, str. 161—172).

Slažemo se, međutim, sa Milušićem da bi našoj zbirci sa stanovišta državnopravnog kontinuiteta koristila Odluka AVNOJ-a o odobravanju odluka, naredaba i izjava IO AVNOJ-a i Vrhovnog štaba NOV i POJ doneta u Jajcu 29—30. novembra 1943, inače dokument često objavljivani, pa i u drugim zbirkama jednog od priređivača.

Naša prezentacija dokumenata i njihovo tumačenje u suprotnosti je sa shvatanjem koje negira njen kontinuitet kao zajednice i državnog subjekta u međunarodnim odnosima. Nemačka je teza polazila od uništenja Jugoslavije kao države, ignorišući međunarodno pravo, činjenicu da se Vlada izjasnila za vođenje rata i presudnu činjenicu da je narodnooslobodilački pokret simbolizirao borbu naroda Jugoslavije. Iz ove teze su i neki istoričari separatističke orijentacije izvodili shvatanje da je Jugoslavija nestala 1941. Izbjeglička vlada, zapadni saveznici, a kasnije i SSSR stali su na gledište da Jugoslavija nastavlja život. Stari centar vlasti je legalizovao taj kontinuitet posredstvom doktrine međunarodnog prava demokratskih država i prihvatanjem ove faktičke činjenice (da se rat nastavlja, da se deoba Jugoslavije ne prihvata i da su vazalni režimi ništavni). Za nastavak Jugoslavije kao države izjasnio se i revolucionarni subjekt, jer nije prihvatio deobu države Jugoslavije, kvinsliške tvorevine i aneksione akte. Suprotna teza je nemačka, njenih saveznica i kvinsliških snaga koje je slede: vojni slom je označen i kao negacija jugoslovenske državnosti. Ove teze smo izložili u obimnim odeljcima u komentarima: »Vlada Kraljevine Jugoslavije u emigraciji i vojni poraz« i »KPJ i pripreme za nastavlanje borbe«. Prema tome, nije reč samo o belešci o formiranju Narodnog odbora oslobođenja u Beranama već o nizu dokumenata i njihovih komentara bitnih za stav KPJ prema kontinuitetu Jugoslavije kao državnog okvira i zajednice naroda, ali na drugoj strani i o njenom unutrašnjem diskontinuitetu sa starim poretkom.

Takva su Uputstva Privremene vrhovne komande nacionaloslobodilačkih trupa za Crnu Goru, Boku i Sandžak; Uputstva Komande Posavskog narodnooslobodilačkog odbora za obrazovanje narodnooslobodilačkih odbora (432—434); Milušić previda i Dekret narodne vlasti u mestu Krupnju od 5. septembra 1941, kojim se naređuje »ukidanje svake druge stare vlasti«. Ovim dekretom »ukinuta je vlast sreskog načelstva, opštine i žandarmeri(j)ske stanice u Krupnju. Sreski sud, poreska uprava, katastarska sekcija obustavljaju rad do završetka naše oslobodilačke borbe« (str. 436). Šta sa stanovišta toga diskontinuiteta kazuju: Odluka o konstituisanju Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora (437—8), Opštejugoslovensko savjetovanje u Stolicama (438), Članak Edvarda Kardelja — Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti (439), Titovo pismo »Štabu Komande Južnog fronta« u kome se pominje Centralni odbor za čitavu oslobođenu teritoriju (439—440), itd. Sa stanovišta određivanja revolucionarnog subjekta prema Jugoslaviji kao zajednici naroda i državnom okviru narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije krajnje instruktivna su dva dokumenta objavljena na str. 435 i 436: »Titovo pismo Radu Končaru i Vl. Popoviću o inicijativi za stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja«, na sredini avgusta 1941. i Titova depeša Kominterni od 23. avgusta 1941. godine. Šta ove inicijative sa stanovišta kontinuiteta znače najbolje govore beleške ispod teksta: »Tom inicijativom, koja je ostala neostvorena, KPJ je i zvanično ispoljila svoj odnos prema Jugoslaviji kao zajedničkom okviru življenja i državi jugoslovenskih naroda« [...] »Stvaranjem ove 'vlade' ('komiteta') KPJ je nameravala da ojača koheziju (objedinjavanje) Jugoslavije« (str. 435).

U narednoj napomeni (str. 436) stoji: »Kominternu se nije izjasnila o ovoj inicijativi, jer je vlada SSSR-a obnovila diplomatske odnose sa Jugoslovenskom vladom u izbeglištvu. KPJ je prekinula sa ovom inicijativom u tom času, ali je nije napustila o čemu govore dve naredne inicijative 1942. godine (u proleće) i u jesen 1942. od kojih će ova druga dovesti do stvaranja AVNOJ-a« (str. 436).

Kontinuitet Jugoslavije mora se uvažavati, pre svega, sa stanovišta revolucionarnog subjekta 1941. kao snage budućnosti, ali i sa stanovišta svesti o Jugoslaviji (negativnih, ali i pozitivnih za deo društvenih snaga koje će se naći u frontu kontrarevolucije pretežnim delom), širih i dubljih istorijskih procesa koji su doveli do nalaženja svih jugoslovenskih naroda pod istim krovom, prožimanja civilizacijskih promena koje ne nastaju odjednom, niti se gase preko noći, totaliteta zbivanja u međuratnom razdoblju, itd. Svi ti aspekti moraju se naći u žiži posmatranja istoričara. Čista je špekulacija prelaziti preko progresivnog istorijskog čina i smisla stvaranja i postojanja jugoslovenske države 1918, nezavisno od svih razočaranja i unutrašnjih sukoba kako će se ona oblikovati između dva rata. Negacija starog poretka nije značila i negaciju Jugoslavije kao države, naravno sa izmenjenim društvenim odnosima, novim nosiocem vlasti i drukčijom nacionalnom politikom.

U povodu dela dokumenata koji se odnose na narodnooslobodilački rat Milušić zaključuje: »Slika kojom nam Petranović i Zečević predočavaju položaj naših naroda u drugom svjetskom ratu, u tijeku narodnooslobodilačkog rata i revolucije, što se tiče nekih procesa o kojima je bilo riječi, u njihovoj je zbirci izborom dokumenata i objašnjenjima previše kolorirana: 'crno — crno' na jednoj strani, a 'bijelo — bijelo' na drugoj strani. Međutim, povijesni proces u tom razdoblju prema činjenicama kojima se raspolaže u historiografiji (na koje se autori nisu kritički osvrnuli) ipak nije bio tako jednoznačan kakvim nam ga oni svojom autorskom naracijom predočavaju u ovoj knjizi« (str. 111—112).

Kritičar počinje svoje izlaganje o ovome delu sledećim rečima: »Najviše pitanja ipak otvaraju one interpretacije autora koje se tiču njihova sagledavanja povijesnog procesa u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije 1941—1945.« No, Milušić ne analizira ništa van — kao što kaže u nastavku — naročito karakteristične tri tematske grupe dokumenata: »Četnici kao nosioci građanskog rata i saveznička intervencija«, »Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid« i »Okupatorsko-četničko-ustaška koalicija protiv narodnooslobodilačkih snaga« (str. 107). Iz prve formulacije ispalo bi da kritičar ima rezerve na ceo drugi deo zbirke, ali o tome ne govori ni reči. Težište je na »naročito karakterističnim« tematskim grupama, dok su one druge verovatno »karakteristične«, iako ne vidimo po čemu. Nešto dalje kaže da je u dokumentu na str. 447 najbolje došla do izražaja četnička nacionalistička politika »čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa«, sa čime nemamo razloga da se ne slažemo, zbog čega smo dokument i uvrstili u zbirku. Milušić je ipak »zaboravio« da tim povodom navede napomenu na str. 447, br. 6 u kojoj doslovno stoji: »'Čišćenjem' velikih prostora od nacionalno nepouzdanih elemenata (pod kojima je mislio na Hrvate, Muslimane i nacionalne manjine), smatrajući ih vinovnicima sloma Jugoslovenske vojske aprila 1941, Mihailović je računao da obezbedi nadmoćnu ulogu Srbije u budućnosti, a u sadašnjosti pridobije seljake za svoj pokret obećavajući kolonizaciju i podelu zemlje.« Dokument u pitanju i komentar koji ga prati je jasan, zbog čega je nepotrebno uno-

siti sumnje u namere priređivača samo zato što nisu pomenuli sve događajne fenomene vezane za primenu ovog programskog stava a sadržane u izvorima, jer nisu to uradili ni sa delom dokumentacije vezane za genocid nad drugim našim narodima. Suština je nacionalizma zločinački stravična pa ma sa čije strane dolazila, ali pojavna demonstracija ne zahteva simetrije u razmerama. U istoriografskoj elaboraciji mora se uzimati i niz momenata krajnje naučno relevantnih vezanih za opštu sudbinu naroda, stepen primene, okolnosti uništavanja, itd.

Milušić smatra da nije objašnjen fenomen građanskog rata u Srbiji, iako su već u naslovu četnici označeni kao nosioci građanskog rata u toj fazi ustanka. Jer, oni u tom času napuštaju saradnju — koliko god ona bila nedosledna, puna sumnji, iznuđena i nabijena nepoverenjem s partizanskim snagama u opsadi Kraljeva i napadaju s leđa. Time otpočinje građanski rat u najkritičnijem trenutku po odbranu Užičke republike. Počeo je i nezaustavljivi put nacionalne izdaje [...]. Milušić je takođe propustio da pomene Projekat Stevana Moljevića (fragment), sa komentarom pod br. 1. O suštini i motivaciji četničkog ponašanja svedoči i napomena 3 na str. 444 gde su detaljno objašnjeni razlozi četničkog napada na partizane potkraj oktobra i na početku novembra 1941. U ovoj napomeni nedvosmisleno stoji da četnički vođa nije prihvatao nove organe vlasti, pre svega, smatrajući da ove ne treba stvarati dok postoje sreska načelstva i opštinske uprave Kraljevine Jugoslavije. Istupao je kao protivnik zajedničke komande, paralelnih vojnih organizacija i novoga starešinskog kadra stvaranog u ustanku, koji je ugrožavao primat oficira. Za četnike je borba bila preurnjena. Njih je uglavnom zanimalo kako da spreče komuniste da izmene status quo. U narodnooslobodilačkoj borbi giedali su smišljenu akciju stranih snaga da izmene stari poredak u uslovima rata. Borbeno suzdržanost pravdali su zaštitom srpskih života. Od komunističkih ih je odbijala i nacionalna politika narodnooslobodilačkog pokreta. Pa i u napomeni br. 4, na str. 445, govori se o provaliji koja je delila ove dve snage 1941, koja izbija prilikom razgovora J. B. Tita i D. Mihailovića u Brajićima, 26. oktobra 1941. godine. Očekujući završnu nemačku ofanzivu na Užičku republiku Mihailović je napao partizanske snage u nameri da ih uništi. Želeo je da ih se oslobodi i pojača ugled kod Nemaca očekujući da mu oni garantuju jednu autonomnu zonu. U napomeni pod br. 5 (na str. 447) stoji: »[...] Mihailović je nastojao da od Nemaca izvuče oružje i municiju, nezadovoljan, i kasnije, malim britanskim isporukama. Glavni cilj četnika se, pak, sastojao u uništenju glavnog protivnika — partizana.« Prema tome, nije reč da izazivači građanskog rata nisu i dokumentarno i »narativno« prikazani, da pojam »građanskog rata« na tlu Srbije nije raščlanjen pojedinačnim opisom ciljeva i motiva četnika da onemoguće partizansku akciju i unište svog protivnika, posredstvom Nemaca i uz njihovu pomoć, te da nisu u pitanju nikakve »informacije« već esencija istoriografskog saznanja o uzrocima četničkog ponašanja na sadašnjoj etapi razvoja naše istoriografije.

A. Milušića zbunjuje pojam koji se koristi kao legitiman i istoriografski fundiran »strategija čekanja«. Stoga na str. 107 on nalazi da je argumentacija priređivača protivurečna: ili, kakva je to dosledna strategija čekanja, dok je na drugoj strani saradnjom sa neprijateljem želeo da onemogući glavnog protivnika — narodnooslobodilački pokret. Pod strategijom čekanja, koja se motivirše raznim faktorima (snažan protivnik, »nije vreme«, treba sačekati, nije dobijen signal, frontovi su daleko, a pre svega spašavanjem biološke supstance srpskog

naroda, nema naoružanja, dok ne stigne pomoć, itd.), misli se na trenutak delovanja kada dođe do invazije Balkana, sloma okupatora na glavnim frontovima. Ovoj tezi ne protivureči težnja za likvidacijom partizanskih snaga pomoću okupatora kolaboracijom i uz oružje okupatora, a na drugoj strani obezbeđenja svoje organizacije i stvaranja pretpostavki za restauraciju građansko-monarhističkog poretka. Ne vidimo u čemu je tu protivurečje. Ako se misli na to da ta strategija uključuje ostvarenje koncepta Jugoslavije pod vladavinom četnika, ona je jasna i time što se glavni udar usmerava na narodnooslobodilački pokret kao nosioca i realizatora sasvim suprotne socijalne i nacionalne politike KPJ, kao jezgra ovog pokreta.

Četnička politika terora prema pristalicama narodnooslobodilačkog pokreta morala je dobiti dominantno mesto u knjizi, jer su oni tretirani kao glavni protivnik; zatim, što je ta politika trajna, teče do kraja rata, čak sve više je dobijala na intenzitetu sa raspadanjem i sumrakom četničke stvari, dok se četnička politika u nacionalnom pitanju menjala bar verbalno (selo Ba), taktički i usled nužde za stvaranjem jedinstvenog fronta protiv NOP-a, o čemu svedoče pokušaji uspostavljanja veza sa Stepincem i ustašama na kraju rata. Uostalom to se vidi i iz dokumenata, a ovakve knjige imaju pomenutu specifičnost da kazuju i dokumenti i autor(i).

A. Milušić primećuje da ne donosimo podatke o četničkom teroru prema muslimanskom i hrvatskom stanovništvu, posebno u Bosni i Hercegovini, Sandžaku i Dalmaciji. Kritičar, pri tome gubi iz vida da su u fragmentima prezentirane dokumentacije programski genocidni stavovi četnika prema Muslimanima i Hrvatima dati (videti pomenute programe Moljevića i instrukciju Mihailovića Dj. Lašiću). Kada komentarišu zločine u Jasenovcu priređivači takođe govore i o žrtvama »hrvatskih antifašista«. U napomeni na str. 428 stoji: »Politički rad hrvatskih komunista bio je usmeren na razvijanje bratstva i jedinstva Hrvata. Stanovništvo Dalmacije je od prvog dana davalo otpor italijanskoj okupaciji organizovanjem bojkota, štrajkova i demonstracija.« U napomeni 4 na str. 431 stoji: »U hercegovačkim zbegovima komunisti su reorganizovali prvobitne ustaničke jedinice. Članovi KPJ su tumačili politiku bratstva, objašnjavajući pobunjenoj masi smisao ustanka, neophodnost njegovog nastavljanja i usmeravanja oštrice protiv okupatora i njegovih saradnika, umesto politike nacionalnog revanša protiv pripadnika hrvatskog naroda i Muslimana. Partijska rukovodstva slala su hrvatske komuniste i Muslimane u srpske krajeve da budu tumači narodnooslobodilačke borbe u toku i nacionalne politike KPJ. Savlađujući elemente spontanosti, koji se javljaju u svim autentičnim bunama i revolucijama, komunisti su odbacivali politiku nacionalne odmazde kao politiku koju inspirišu okupatori u težnji da otpor naroda pretvore u bratoubilački rat.« Milušić nam može uzvratiti da nije mislio na ovaj aspekt već na četničku politiku kolektivne odmazde nad hrvatskim i muslimanskim življem. U tumačenju genocidnih pojava postoje neka naučna iskustva koja se ne mogu zaobilaziti. Mi smo im se povinjavali. Jedna od njih je dominantna pojava uništenje jednog naroda od strane ustaša, uz pomoć okupatora, čime ne zanemarujemo suštinsku sramotnu stranu svakog nacionalizma bez razlike. Navodeći primere komunističke politike u stvaranju bratstva i jedinstva u delirijumu nacionalističkog ludila 1941, želeli smo da istaknemo našu intenciju u ovom pitanju, koju smo nastojali i da oživotvorimo. Stoga smatramo da je i Milušićevo uzvratanje pojačanim »kolonizacijom« u obratnom smislu, kao reakcijom na jednu našu formulaciju u Pred-

govoru zbirke, promašeno. Knjiga označena kao »izvorna studija« ne može se kao takva shvatati u bukvalnom značenju reči, jer je reč, kao što smo naveli, o dokumentalističkoj osnovi i izlaganju putem tekstualnog komentara koji se povezuju i dopunjuju. Milušić navodi izvore i literaturu u kojoj su se mogli naći primeri genocidne politike četnika prema Muslimanima i Hrvatima. Mi smo slobodni da ga uputimo i na opširne eksplikacije takvih slučajeva u knjizi jednog od priređivača ove zirke (B. P., »Revolucija i kontrarevolucija«, knj. II, str. 111, 335).

Prema Milušiću, priređivači stoje na stanovištu da je nemačko »podstrekavanje« ustaške politike na teror važno samo do ustanka naroda Jugoslavije, iako to nije tačno. Jer mi kažemo, kao što i kritičar navodi na str. 109, [...] »ali su joj posle izbijanja ustanka počeli suprotstavljati politiku tzv. pacifikacije«. Nije, jasno, reč o radikalnom zaokretu nemačke politike, već samo o jednoj taktičkoj varijanti »pacifikacije« kako bi dezorganizovali ustanički front, omogućili svoju eksploataciju i nesmetano sprovođenje okupacionog režima [...]. Nemci su podstrekavali krvavu politiku Pavelića, Artukovića, Budaka, E. Kvaternika i drugih ustaških zločinaca, ali su joj posle izbijanja ustanka počeli suprotstavljati politiku tzv. »pacifikacije« (str. 452, napomena 1).

Zašto bi nas Milušić upozoravao da su okupatorskom teroru bili izloženi svi naši narodi, kada i mi polazimo od istog stanovišta govoreći o denacionalizaciji Dalmatinaca, Makedonaca, Slovenaca, o tragediji srpskog naroda u NDH, Vojvodini, na Kosovu i Metohiji. Mi smo u našem prilazu, takođe, polazili od toga da su okupatori iskorišćavali kvislinško-kolaboracionističke snage za olakšavanje vladavine u Jugoslaviji, za ekonomsku pljačku, za onemogućavanje obnove Jugoslavije, za poštudu svojih jedinica, da bi se narodi među sobom uništavali. Na iskorišćavanje kvislinga od okupatora u smislu izazivanja bratskog krvoprolića upućuju dokumenti KPJ, ali i dokumenti okupatorsko-kvislinškog i kolaboracionističkog porekla. Iz naših komentara takođe se vidi da se u nemačkim zamislima vlada M. Nedića shvata kao vlada koja treba da omogući da Srbi ratuju protiv Srba (str. 412); ustaše optužuju Italijane da doprinose »tvorenju« nereda na tlu NDH (str. 467), itd. Pojam »bratoubilačkog rata« time nije izgubio svoj smisao, jer je on predstavljen ustaškim zločinima protiv Srba, a na drugoj strani uzvraćanjem četnika protiv Muslimana i Hrvata. Ova poslednja odredba je sadržana u programskim četničkim dokumentima koji su navedeni. Stoga zaista jednog od priređivača (B. Petranovića) ne treba upozoravati šta je napisao u »Istoriji Jugoslavije 1918—1978« o tom tragičnom fenomenu. On nema razloga da odustane od onoga što je napisao, s tim što je istim duhom i rukovodećim načelima struke bio nadahnut i u tematskoj zbirci sa M. Zečevićem. Reč je, međutim, o nečemu što Milušić očigledno teško shvata: da je tematska zbirka bitno drugačiji rad od preliminarne sinteze kakva je »Istorija Jugoslavije«, pa ma zbog pomenutih razloga nazvane »izvornom studijom«, jer je u ovoj poslednjoj događajna strana procesa daleko detaljnije izložena, dok je u prvom slučaju reč o dokumentaciji i autorskim komentarima. Problemi oko »proporcija« ili »previđanja« su mogući, ali smo uvereni da smo uspeali da pokažemo da oni nisu »urađeni« van jugoslovenskog koncepta priređivača, što znači da su se morali poštovati pluralitetna nacionalna struktura zemlje, karakter narodnooslobodilačke borbe, nacionalna politika KPJ, a na drugoj strani zakoni struke koji u elaboraciji ne daju simetrije u vremenskom i uzročnom sledu događaja, iako im suština bila istovetna.

U vezi sa primedbama koje se tiču Jasenovca i broja žrtava u ovom zloglasnom ustaškom logoru («planeti smrti») želeli bismo samo da istaknemo dva načelna stava. Jedan je B. Petranović saopštio u knjizi »Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941—1945«, knj. II, Beograd 1983, gde stoji: »Četničke zločine iskusilo je stanovništvo Srbije, Bosne, Hercegovine, Sandžaka, Crne Gore i drugih krajeva pod njihovom privremenom vladavinom« (str. 307) [...] »Okupatori su Hrvatima pretili srpskom osvetom podstičući na otpor i uzvratanje srpskom narodu, a srpskom narodu Italijani obećavali protivzaštitu od ustaškog divljanja« (str. 308). »Neki istoričari u ime budućnosti propovedali su odbacivanje tzv. nekrofilске istorije, nasuprot drugima, kojima pripada i pisac ove knjige, za koje je otkrivanje istine najbolji put osude sramotnog nacionalizma, koji na ovim prostorima nije nikada ništa drugo mogao ni da ponudi osim zverske međusobne mržnje. Za pravo im daje ratno iskustvo komunista, koji su sa idejom bratstva nastupali u najneposrednijem suočavanju i odbacivanju užasnih pogroma, objašnjavajući njihove uzroke, ukazujući na njihove vinovnike i projektujući u savremenosti i budućnosti novu zgradu nacionalne ravnopravnosti na novim socijalnim temeljima (Isto, 305). Dakle, reč je o stavu da ova zločina ne treba prećutkivati, niti zaboravljati, ali ne u ime licitacije i savremenih političkih kalkulacija već u ime utvrđivanja istine i građenja bratstva naroda upućenih jedne na druge u okvirima jedinstvene i nerazdeljive jugoslovenske celine. Pitanje broja ubijenih u ovom mučilištu i grobnici samo je svedočanstvo kako je pitanje kvantitativnih pokazatelja jedno od najtežih pitanja savremene istorije, jer ubice nerado ostavljaju trag u svome »računovodstvu smrti«. Otuda ta kolebanja u brojkama. Priređivači su usvojili, kao što se vidi, broj koji je jedan od njih naveo u svojoj »Istoriji Jugoslavije 1918—1978«, ali smo pomenuli i broj od 700.000. Podatak zaista nije objavljen, ali ga je javno saopštio kao moguć kustos memorijalnog centra Jasenovac prilikom posete jednod od priređivača ovom stratištu. Saopštili smo ga da bi ukazali na variranje ovih stravičnih cifri i moguće metode utvrđivanja broja žrtava. Čim smo prvo naveli broj Komisije za utvrđivanje ratnih zločina pridajemo mu značaj zvanično utvrđene činjenice. Na str. 455 zbirke smo rekli: »U njemu je od leta do kraja NDH pogubljeno 500.000 — 600.000 ljudi.« Drugi podatak je vezan za antropometrijska ispitivanja. Naša formulacija je zaista mogla upućivati da je podatak i naučno verifikovan, iako je reč o mogućnostima jedne nove metodologije ispitivanja zločina i pretpostavljanom broju žrtava koje bi takvo ispitivanje moglo pokazati.

A. Milušić stavlja i primedbu na naslov tematskog bloka dokumenta »Ustaško-klerikalistički i okupatorski genocid«. Ne slažemo se sa kritičarem da nisu prezentirani dokumenti koji bi govorili o zločinima crkve, tim pre što je u NDH reč o specifičnoj oznaci fašizma koji nazivamo »klerofašizmom«. Nizom posrednih i direktnih akcija Katolička crkva u NDH je pružila podršku ustaškom režimu. Na str. 452—453 naveden je dokument »Biskupska konferencija o prekrštavanju pravoslavnih«, i tekst komentara pod 2. Katolička je crkva u slučaju prekrštavanja pravoslavnih očigledno saradivala sa ustašama, uz sve formalne ograde Biskupske konferencije. Milušić smatra da »Historiografska sagledavanja tog problema još nisu dovoljna, zato što ne obuhvataju sve njegove relevantne aspekte.« Zar postoji neki »relevantniji« od pomenutog? Ili, od načina prihvatanja ustaške vlasti aprila 1941, učešća sveštenika u ustaškim jedinicama, Martovske konferencije biskupa sa Stepincem marta 1945. itd. Slažemo se da »kleronacionalizam, odnosno klerofašizam« nije jednako bio proširen u

svim krugovima Katoličke crkve, ali se u razmatranjima ove pojave mora voditi računa o glavnoj struji i dominantnoj ulozi vrha katoličke hijerarhije. Osim pomenutog učešća u prekrštavanju, prihvatanju NDH i odbrani ustaške tvorevine, taj vrh nije ustao u odbranu ni jednog ugroženog naroda, ni jedne progone vere u ustaškom paklu. Možemo li mi danas prihvatiti da se radilo o »saobražavanju« ustaških genocidnih propisa katoličkim načelima i učenju Crkve o prekrštavanju?

Primerdba Milušićeva načinu prezentacije Zakona o nacionalizaciji privrednih preduzeća iz 1946 (str. 95) otkriva razmimoilaženje kritičara i sastavljača Zbirke oko merila procene što je neophodno doneti u knjigama slične vrste, uz rizike priređivača da dođe do normativnog preopterećivanja teksta, različitih prilaza koji je od tih dokumenata »ključan« i načina njihovog rasporeda u knjizi tematsko-hronološkog karaktera. No, slažemo se da je beleška mogla biti potpunija, tim pre što je jedan od priređivača o promenama društveno-ekonomske strukture u nas dosta pisao na bazi arhivskih istraživanja. Nacionalizacija sitne industrije pomenuta je, kao što ističe i Milušić, na str. 774 Zbirke, i to u kontekstu već započetog Staljinovog pritiska na KPJ. Milušić ne pominje, povodom obeštećenja, bar stranih vlasnika, da su se priređivači o tome izjasnili na str. 831 zbirke, takođe u okviru borbe za nezavisnost. Na toj stranici stoji: »Jugoslavija je nastojala da pitanje naknade najpre reši s manjim zapadnoevropskim zemljama koje nisu bile u stanju da vrše neposredan pritisak na FNRJ, stvarajući tako obrazac za sporazume sa SAD, Velikom Britanijom i Francuskom. Ukupna visina obeštećenja iznosila je oko 98 milijuna dolara« (nap. 1). U našoj zbirci navedeno je (član 8 Zakona) da će sopstvenicima nacionalizovanog preduzeća po pomenutom zakonu država dati naknadu za nacionalizovanu imovinu, ali nismo ispitivali primenu ovog Zakona u praksi sa pomenutog aspekta. Važnije nam se čini osporavanje našeg zaključka da je nacionalizacija 1946. uglavnom imala »formalni značaj«. Kao što se vidi iz beleške 5 na str. 709 važnije je kome pripada akumulacija od pravno neraščišćene situacije preduzeća pod sekvestrom. Kada je reč o drugoj nacionalizacijskoj meri 1948, privreda u privatnim rukama bila je ograničena i kontrolisana nizom mera poreske politike, planiranja, nabavke izvora, ograničavanja prometa kada je reč o trgovinskim radnjama, itd. Formalnopravno gledano, Ustav iz 1946. je davao osnovu za nacionalizaciju, govoreći o eksproprijaciji privatne svojine na osnovu zakona i uz oštećenje. Nacionalizacija je kao forma eksproprijacije u jugoslovenskom slučaju bila primenjena naknadno i kao formalna mera. Na to su svakako uticali međunarodni obziri Jugoslavije. Druga mera je izvirala iz koncepta KPJ o podržavljenju privrede kao obeležju socijalističkog društva, čime se napuštala koncepcija mešovite privrede, zadržavanjem privatnog vlasništva tek u poljoprivredi, izloženoj od januara 1949. kolektivizaciji, i zanatstvu.

Na kraju našeg odgovora Milušićevo osnovno pitanje: odgovara li rezultat Zbirke postavljenim ciljevima u Predgovoru prepuštamo mnogobrojnim stručnjacima i čitaocima knjige koji su je — koliko nam je poznato — pretežno prihvatili na način suprotan piscu kritike. To ne znači da nam ranije izrečene kritičke primedbe i sugestije nisu skrenule pažnju i na propuste koji se teško daju izbeći u prvom pokušaju. Naša osnovna poruka sastojala se u tome da je nacionalizam bilo koje »boje« u Jugoslaviji razoran i suprotan humanističkom iskustvu. Zato smo i težili da pokažemo na opasnosti nacionalizma koje prete Jugoslaviji od njenog stvaranja, ali ne izostavljajući one spoljne podstrekache

koji se nisu mirili sa njenom pojavom od prvog dana. U ime jugoslovenske celine i uvažavanja najvažnijih specifičnosti — nacionalnih, ideoloških i političkih, identifikovan je i potiskivan »teror malih razlika« kako ga nazivaju neki jugoslovenski kulturolozi. Žao nam je što su se Milušiću te naše težnje za širim spektrom boja u sastavljanju ove zbirke učinile jednostranim nacionalnim kolorom. Nije nepoznato da velike razlike znaju nastati i među profesionalnim istoričarima, a pogotovu kada se u njihovoj ulozi pojavi specijalista — pravni istoričar. Ne možemo, ipak, da ne ostanemo zadivljeni kako je A. Milušić uspeo da sam »preore« ovu našu knjigu o sedmodecenijskom razvitku Jugoslavije, pa ma se i ne slagali sa njegovim datim ocenama i tumačenjima o njoj.